भावे क्तः।) जन्म। (पारिभाषिकपुत्त्रविशेषे, पुं। यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ४४१—४४२।
"जातः पुत्त्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च।
अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्तव्याः शास्त्रवेदिभिः॥
मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः।
अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः॥")
उत्पन्ने त्रि। इति मेदिनी। ते, १९॥ (यथा, हितोपदेशे। १। १४।
"कोऽर्थः पुत्त्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्म्मिकः।
काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडैव केवलम्॥")

जातकं, क्ली, (जातं जन्म तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः इत्यण् ततः स्वार्थे कन्। यद्वा, जातेन शिशोर्जन्मना कायतीति। कै+कः।) जातबालकस्य शुभाशुभनिर्णायकग्रन्थः। तस्य भेदाः। जातकदीपिका १ जातकामृतम् २ जातकतरङ्गिणी ३ जातककौमुदी ४ जातकरत्नाकरः ५ जातकसारः ६ जातकार्णवः ७ जातकचन्द्रिका ८ लघुजातकम् ९ बृहज्जातकम् १० इत्यादि। इति ज्योतिषम्॥

जातकः, पुं, कारण्डी। भिक्षुः। (जात+स्वार्थे कन्।) जाते, त्रि। इति धरणिः॥

जातकर्म्म, क्ली, (जातस्य जाते सति वा यत् कर्म्म।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। तस्य क्रमो यथा। पुत्त्रे जाते पिता नाभिं मा कृन्तत स्तनञ्च मा दत्त इत्यभिधाय कृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारिणा कुमार्य्या गर्भवत्या वा श्रुतस्वाध्यायशीलब्राह्मणेन वा अनावृतलोष्टपिष्टौ व्रीहियवौ दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा मन्त्रेण कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि। ततस्तथैव सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि। ततः पुनरपि सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि। ततो नाभिं कृन्तत स्तनञ्च दत्तेति पिता ब्रूयात्। स्नानं पुनः पिता न कुर्य्यात्। इति भवदेवभट्टः॥

जातवेदाः, [स्] पुं, (विद्यते लभ्यते इति। विद् लाभे+असुन्। जातं वेदो धनं यस्मात्।) अग्निः। (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा, महाभारते २। ३१। ४१।
"पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः।
वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि॥")
चित्रकवृक्षः। इत्यमरः। १। १। ५६॥
(जाते जाते सर्व्वप्रपञ्चस्य स्वस्मिन् अध्यस्ततया विद्यते यो जीवः। यद्वा, जातानि सर्व्वाणि कारणत्वेन विदन्ति यमिति। विद् ज्ञाने+असुन्। अन्तर्य्यामी परमेश्वरः। यथा, भागवते। ५। ७। १४। "ओँ परो रजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान॥" "जातं वेदो धनं कर्म्मफलं यस्मात् कर्म्मफलदमित्यर्थः॥" इति श्रीभागवतटीकाकृत् श्रीधरस्वामी॥)

जातरूपं, क्ली, (जातं प्रशस्तं रूपं यस्य।) स्वर्णम्। (यथा, भागवते। १। १७। ३८।
"पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः॥")
धुस्तूरः। इत्यमरः। २। ९। ९५। उत्पन्नरूपे, त्रि। यथा, नैषधे। १। १२९।
"न जातरूपच्छदजातरूपता
द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् मुहुः॥"

जातापत्या, स्त्री, (जातमपत्यमस्याः।) प्रसूता। इत्यमरः। २। ६। १६।

जातिः, स्त्री, (जायतेऽस्यामिति। जन्+अधिकरणे क्तिन्।) गोत्रम्। (जन+भावे क्तिन्।) जन्म॥ अश्मन्तिका। आमलकी। सामान्यम्। तत्तु ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रात्मकम्। छन्दः। जातीफलम्। मालती। इति मेदिनी। ते, १९॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"जातिर्ज्जाती च सुमना मालती राजपुत्त्रिका।
चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) काम्पिल्लः। इति विश्वः॥ गोत्रादिः। तस्य लक्षणं यथा, मुग्धबोधे।
"आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभाक्।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह॥"
अस्यार्थः। "आक्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृतिः संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा आकृतिग्रहणा जातिराकृतिग्रहणा भवति संस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थः। तेन मनुष्यगोमृगहंसादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्वगोत्वमृगत्वहंसत्वादिर्जातिः। एवं ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावाद्ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति या सर्व्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः। स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः। जातिभेदाः पुमाख्याश्च इत्यमरसिंहे जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीनां सर्व्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वम्। किन्तु अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं न शक्यते इति हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्व्वलक्षणस्य दोषः। एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्व्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्त्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थः। तेन ईदृशो हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्टवतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं शक्यत एवेति पूर्व्वलक्षणस्य न दोषः। एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य एकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः। गार्ग्यपुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्व्वलिङ्गभाजित्वात् संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह गोत्रञ्चेति। पुत्त्रपौत्त्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्व्वाचार्य्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते गार्गीवात्सीत्यादि। चतुर्थलक्षणमाह चरणैः सहेति चरणञ्च जातिरित्यर्थः। चरणशब्दो वेदैकदेशवाची कठादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तं गार्ग्यादिनां षित्वादीपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञा फलन्तु गार्गी भार्य्या यस्यासौ गार्गीभार्य्य इत्यादौ गोप्ताककोङित्यादिना पुंवद्भावनिषेधः। गार्गी चासौ भार्य्या चेति गार्ग्यभार्य्या इत्यादौ कोङादिः पुंवदित्यादिना पुनः पुंवद्भावः।" इति दुर्गादासः॥
"सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते॥
परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते।
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च॥
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते॥"
इति भाषापरिच्छेदे। ८-९॥
तल्लक्षणन्तु "नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम्।" इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

जातिकोशं, क्ली, (जातेः कोशमिवेति।) जातीफलम्। इति भावप्रकाशः॥

जातिकोषं, क्ली, (जातेः कोषमिव।) जातीफलम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३०७॥ (जयित्री इति लोके प्रसिद्धम्। तदत्र जातीफलानामावरणदलं व्यवहृतम्। तद्यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासाधिकारे शृङ्गाराभ्ररसे।
"कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणातेजपत्रं लवङ्गं
मांसी तालीशचोचे गजकुसुमगदं धातकी
चेति तुल्यम्।
पथ्या धात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्त्वर्द्ध-
शाणं द्विशाण-
मेलाजातीफलाख्यं क्षितितलविधिना शुद्धगन्धस्य
कोलम्॥"
जातिकोषजातीफलयोरेकस्मिन्नौषधे समुल्लेखादत्रैव जयित्रीति लोकप्रसिद्धम्। औषधन्तु सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते॥)

जातिकोषी, स्त्री, (जातिकोषमस्या अस्तीति। "अर्श-आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच् ततो ङीप्।) जातीपत्री। इति राजनिर्घण्टः॥

जातिफलं, क्ली, (जात्याख्यं फलमिति।) जातीफलम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३०७॥

जातिभ्रंशकरं, क्ली, (जातेर्भ्रंशं करोतीति। कृ+टः।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः। यथा, मनुः। ११। ६७।
"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्याघ्रातिरघ्रेयमद्ययोः।
जैह्मं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥"
"ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीड़ाक्रिया अघ्रेयं लशुनपुरीषादि जैह्मं कुटिलत्वं वक्रता। इति कुल्लूकभट्टः॥

जातिवैरं, क्ली, (जात्या स्वभावतो वैरं शत्रुत्वम्।) स्वाभाविकशत्रुत्वम्। तत्पञ्चविधम्। स्त्रीकृतम्१